

The Histocal Baground and Ethnic Formation of the Uzbeks in Afghanistan

Qamaruddin Sharifi

Department of Uzbek, Literature and Humanities Faculty, Baghlan University, Afghanistan.

Corresponding Author: Qamaruddin Sharifi, E-mail address: sharifi.g69@gmail.com

Article Info

Article Type:
Review Article

Article History:

Received:
26, May, 2024

Revised 10, June,
2024

Accepted:
17, July, 2024

Published:4,
September, 2024

ABSTRACT

The historical presence of Uzbek people in Afghanistan and the Transoxiana region has been a long and intricate process. Among the significant ethnic groups in Afghanistan, Turks hold a prominent position, encompassing various tribes such as Uzbeks, Turkmens, Kyrgyz, Uyghurs, Kazakhs, Afshar, Aimaqs, Qizilbash, and others. Scholars have categorized the Uzbek tribe into three primary groups: 1. Sarts 2. Turks of Transoxiana 3. Uzbek desert travelers. Regardless, the Uzbek people predominantly inhabit the central provinces, as well as the northern, eastern, northeastern, and northwestern regions of Afghanistan. The methodology employed in this study involved utilizing library resources to gather information from various books, which was then analyzed by the writer. The primary aim of this research was to explore the Uzbek people, delve into the residential history of Uzbeks in Afghanistan, and examine their customs and traditions.

Keywords: Afghanistan ,Clan ,Uzbeks ,Turks and History

To cite this article: Sharifi, Q: 2024. The histocal baground and ethnic formation of the Uzbeks in Afghanistan. Baghlan University Academic Research Journal, Vol. 12, Issue. 2, Serial No. 35 - Spring – Summer (2024), 225-242.

License: RCTD – GNJR – 0018 - 23.

Publisher: University of Baghlan

افغانستان اوزبېك لرنىكى نىنگ شكله نىشى و تاريخى كېلىب چقىشى

پوهنيار قمرالدين شريفى

عضو كادر علمى دىپارتمنت اوزبېكى پوهنځى ادبيات و علوم بشرى پوهنتون بغلان.

اطلاعات مقاله	قيسقرتمه
نوع مقاله: مقاله مرورى	افغانستان و ماوراءالنهرده اوزبېكى اولوسى نىنگ اتنىكى شكله نىشى و تاريخى ايلديز لرى اوزاق دور لردن بيرى بويوك مساله گه ايله نيب كېلماقده. عزيز اولكهميزده تولى اوروغلر و اولوس لردن بيرى هم تورك اولوسى بولگن. جمله دن: اوزبېكلر، تركمن لرن، قيرغيزلر، اويغورلر، قزاق لرن، افشارلر، ايماكلر، قيزيلباش لرن و باشقه لردن سنله دى. اولر بؤ اولكه ده اوتگن زمانلردن بويان تيريكچىلىك قيله ديلر. بيليمدان لرن اوزبېك لرن نىنگ اتنىكى شكله نىشى نى اوجته قوبيده گى گروه لرن گه بولگنلر:
تاريخ دريافت: ۱۴۰۳/۰۳/۰۶ هـ ش	۱- سارتر لرن، ۲- ماوراء الهنر تورك لرنى، ۳- كوچمنچى و دلله چى اوزبېك لرن. هر حالده، اوزبېك اوروغ لرن افغانستان ده كوچينچه شمال، كوچيغر، شمالى كوچيغر و شمالى كون باتر، ولايت لرن اورته و چيت لريده يشيديلر. تحقيق موضوع سى افغانستان اوزبېكلر اتنىكى شكله نىشى و تاريخى كېلىب چقىشى مساله سى بوليب هـدفيميز ايسه اولر نىنگ افغانستانده ايرلشيش موضوع لريگه باغليق بوليب همده تحقيق يوللرى كتاب لردن فايده لنيش و تحقيق معيار لريدن اونيملى ايش آليب باريش دير.
تاريخ بازنگرى: ۱۴۰۳/۰۳/۲۱ هـ ش	
تاريخ پذيرش: ۱۴۰۳/۰۴/۲۷ هـ ش	
تاريخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۶/۱۴ هـ ش	
اساسى سؤزلر:	افغانستان، اوزبېك، اوروغ، تاريخ و تورك.

استناد: شريفى، قمرالدين. (۱۴۰۳)، افغانستان اوزبېك لرن اتنىكى نىنگ شكله نىشى و تاريخى كېلىب چقىشى، مجله علمي - تحقيقي پوهنتون بغلان، شماره ۲، بهار و تابستان (۱۴۰۳)، شماره مسلسل ۳۵، دور ۱۲. (۲۲۵-۲۴۲).

ناشر: پوهنتون بغلان.

كىرىش

عزىز اولكەمىز افغانستانده، تۇرلى اۇرۇغ و قوملردن تشكىل تاپىپ وبۇقوملر وگروه لردن بىرى هم اۆزبېكلر بۇلگن، كه اۆزىگه اتاقلى و تۇرلى تاريخى، فرهنگى، اقتصادى جهتدن اۇزاق زمانلردن بۇيان تىرىكچىلىك قىلىپ كېلماقدهلر. اوتگن پىتلردن بۇيان، سياسى، اقتصادى كنه و كىچىك تاريخى واقعهلر بىلن تقدىرلىرى چرمىشىب و بىرگه همّت و باترلىك بىلن اۆز اېركىنلىكلرىنى آلىب برچه مملكت نىنگ مىلى، ناموس وتۇپراقىدن بىرگه لىكده دفاع قىلىپ كېلگنلر. عىنى شرايطده اولكه مېزىنىنگ تۇرلى اۇرۇغ و اتنىكلرى اقتصادى و اجتماعى تىرىكچىلىگى نىنگ تۇزە تېشىده سبب بۇلگن تاريخ اۇزاق فرهنگى و اقتصادى كوچ و باتۇرلىكلر اۇلر نىنگ اۇرتە سىده آز و كوچ كۆزگه كۆرىنلى دىر.

عزىز اولكەمىزده تۇرلى اۇرۇغ و اۋلوسلردن بىرى هم تۇرك اۋلوسى دىر كه جمله دن: اۆزبېكلر، تركمنلر، قىرغىزلر، اۋىغورلر، قزاقلر، افشارلر، اىماقلر، قىزىلباشلر و باشقهلردن عبارت بولگن. اۇلر بۇمملكت ده جۇده اۇتگن زماندن بۇيان تىرىكچىلىك قىلماقدهلر. اۋشبو مقالهده بۇلر نىنگ برچه سىنى علمى تېكىشىرىشى و تحقىقى يۇلى بىلن بۇ بىزگه سغدىرىش گه مناسب بۇلمگەنى اۋچون قىسقه و عمومى معلومات اۆزبېك اۋلوسى نىنگ اتنىكى شكللەنشى و تاريخى اىلدىزى تۇغرىسىده اۇرتە آسىياده خصوصاً عزىز مملكت يىمىز افغانستان گه حرمتلى اۋقووجىلر نىنگ اختيارىگه قرار بېرەمىز.

بارتولد نىنگ نظرىه سىگه كۆره، تۇرك خانلىرى بۇ عصرده اۇرتە آسىيانى برچه يېرلىرىنى اۋزقولى نىنگ آستىگه آلىپ كېلگن اىكلنلر. ايتىش بۇكه، غربى تۇركلر(توكيوهاى غربى) خاقانلىگى اۇرتە آسىيانىنگ شمال شرقىده، كۆپىنچە تۇرك اۇرۇغلر نىنگ ماوراءالنهر و افغانستان گه كېلىپ شكللەنشىنى كۆرستە دى. ياكوبوفسكى روسى بىلىمدان نىنگ ايتىشىچە، تۇرلى تۇرك اۇرۇغلر نىنگ كېلىشى عاملى و يېرلىشىش لرى، تۇرك امپراطورلىگى وجودگه كېلىشىگه سبب بۇله دى، بۇ امپراطورلىكلر جمله دن: غزنوىلر، سلجوقىلر، خوارزمشاهىلر، تىمورىلر، شىبانىلر، و باشقهلر بۇ منطقهلرده كېلىشلىرىنى دوام بېرگن دىلر. شۇندهى سلطان محمود غزنوى نىنگ پىتىده بۇيۇك تۇرك اۋلوسلردىن بىرى اۋغوز اۋلوسى دىر، كه بۇلر آمو دريا نىنگ شمال و جنوبيده تىرىكچىلىكنى اۋزلىگه اختيار قىلگنلر، اۇلر كېىنچە بىرگه بۇلىب بۇيۇك سلجوقىلر دولتى نىنگ شكللەنشىگه سبب بۇله دىلر اۇلر اۋزحكومتى نى خراسان، ايران، عراق و كىچىك آسىياگچە كېنگەيتىرىپ حكومت قىلدىلر. بىلىمدانلر اۆزبېكلر نىنگ اتنىكى شكللەنشى نى اۋچتە قۇيىده گى گروهلرگه بولگنلر: ۱- سارتلر، ۲- ماوراءالنهر تۇركلرى، ۳- كۆچمىنچىلر.

بیرینچی گروه سارت لر گروه سی دیر، بۇ گروه لرنی بیتیم (برده) آلووچی دیدیلر، که اېسکی ایبلر (سغدی لر و خوارزمی لر) و قرلق و چیگل اوروغ لری دیر، ملیت شکلیگه شکله نیب وجودگه کپله دیلر. بۇ گروه لرنینگ اؤرته سیده گی یشووچی لرنی بیر قسمی شهر یشووچی لردن بۇلیب، اوروغ لر اؤرته سیده قانلیق مناسبات لر اؤرته گه کپلیب، اؤلر سېکین-سېکین ضعیف بۇلیب، اؤرته دن کپتگن لر. بۇ اتنیک لر نینگ میلادی اؤن آلتینچی عصرگچه عموماً تۆرک دیگن دیر. اؤن آلتینچی عصر دن کپین هم ایریم لری شهر لرگه تیریکچیلیک قیله دیلر، بۇلر نی «سارت» دېب اتهیدیلر.

ایککینچی ماوراء النهر گروه سی تۆرک لر بولگن، بۇ گروه اؤزبېک ملیتی نینگ شکللننیروچی اتنیک نی ماوراء النهر تۆرک لری دېب یاد قیله دیلر. بۇ اوروغ لر جمله دن: برلاس، مغول، کلته تاي، کینه گس، چیناز، تۆرک و بایاوت لرنی اؤز ایچیگه آله دی که اساساً ماوراء النهر و افغانستان نینگ شمالیده یپرلشگن دیر.

اوچینچی کؤچمنچیلر و دلله چی گروه سی اؤزبېک لر دیر، اؤزبېک لر نینگ اتنیکینی؛ کؤچمنچی اؤزبېک لر شکللننیرده دی بۇ لر شیبانی خان بیلن ماوراء النهر و خراسان (افغانستان) گه کپلیدیلر. بۇ گروه لر اؤزبېک اتنیک لر نینگ کپلیشینی جوده هم کؤپراق قلیدیلر.

حاضرده، افغانستان اؤزبېک لر نینگ اؤرته سیده، خصوصاً شهر لرده یشووچی اؤزبېکلرنینگ اوروغینی مناسباتی و تېگیشلیک لری بیر-بیرلرنی اؤرته سیدن کپتگن اؤلر بیلمه دیدیلر قیسی اوروغ یاقیبله گه تېگیشلی بولگنلر. ایریم منطقه لرده، کؤپینچه قیشلاق لر و تاغلیک (کوهستانی) یپرلرده جمله دن: بدخشان، تخار، قندوز، بغلان، بلخ، فاریاب، سرپل و سمنگان ولایتلری نینگ قیشلاق و قیشلاق لریده اوروغ و قبیلله آئیده هنوز هم انیق آت توتیله دی.

حاضرگی تحقیق نینگ اهمیتی فقطگینه اؤزبېک لر توغرسیده اېمس، بلکه اؤزبېکلرنینگ افغانستانگه کپلیشی و اوروغ لرنی باشقه اوروغ لر بیلن مناسبت لری اېسکی پیت لردن بۇیان، سیاسی و اقتصادی و کتّه و کپچیک تاریخی واقعه لر بیلن تقدیرلری اؤرته لیب و بیرگه همّت و باترلیک بیلن اؤز اېرکین لیک لرنی آلیب برچه مملکت نینگ ملی، ناموس و توپراقیدن بیرگه دفاع قیلیب کپلگن لر. عینی شرایطده اؤلکه میز نینگ مختلف اوروغ و اتنیک لری اقتصادی و اجتماعی تیریکچیلیگی نینگ تۆزوتیشیده سبب بولگن تاریخ اوزاق مدت فرهنگی و اقتصادی کوچ و باتورلیک لر اؤلر نینگ اؤرته سیده آز و کؤپ معین دیر. انیقراغی بۇ مقاله ده اؤزبېک اوروغ لر قوانچی و افتخاری حیاتی تېکشیریلله دی.

تحقیق اونگی؛ اؤزبېک اوروغ لر نینگ توغرسیده سناق سیز کتاب لر و مقاله لر اېسکی و حاضرگی یازووچی لر ایریم مملکت لر ده جمله دن: روسیه، ترکیه، آذربایجان، ایران، افغانستان، اؤزبېکستان، تاجیکستان، قزاقستان قیرغیزستان یازیب کپلگن لر و بۇ مملکت لر نینگ کتاب لر،

مجله لار و كونلىك لىرىده ترقىتىشگن دىر و حاضر هم دوامى بار دىر. شۇ جەھتدن بۇتوغرىده تحقىقى ايش آلىب بارىله ديگن بحث افغانستان اۆزبېكلار اتنىكى نىنگ شكللەنېشى و تاريخى كېلىپ چىقىشى دىر.

اساسى سوراق بوزمىنه ده اۆزبېكلار نىنگ افغانستانگه قندهى بۇلىب كېلىشى؟ اۆزبېكلار قىسى تماندن كېلگن لار؟ اۆزبېكلار قنچه اوروغ لار نى اۆزىگه آله دى؟ دانشمندرلار اۆزبېكلار نىنگ اتنىكى شكللەنېشى نى گروه لرگه بۇلگن دىر؟

معلوم بۇلىشىچە، تۇرك لار برچەسى اويى گه اولتۇرمىس اېدىلر، بلكه ايرىم بۇلوم لرى كته كېنت(شهر)لرنى اساسى نىنگ قۇيىب، تىرىكچىلىك قىلگنلر. اۇلر ياز(تابستان) موسومى ده يىلاق لرگه قره ب بارر ايكن. بۇعنعات و رسم و رواج لار افغانستان نىنگ ايرىم تۇرك اۇلوس لرنىنگ اۇرتەسىده جمله دن: سرپل، فارياب، تخار، قندوز و شبرغان ولايت لرىده هنوز هم بار دىر؛ مثلاً: سرپل ولاتى ده كۆپىنچە خلق لار ياز موسومى گه باغ و يىلاقى(بۇرت) يېرلرده كۆچىب بارىب يشەيدى، و كۆز موسومى نىنگ اۇرتە لرىده قىتە دن كېنت يا شهرگه كۆچىب كېلەدىلر(بارقىن، ۱۳۹۲: ۱۷).

هرحالده، بىز بۇ كۆچمىنچىلىك نى ماوراءالنهر و افغانستان ده تعقيب قىلەمىز و اۇلرنى تۇرك اتنىكى نىنگ شكللەنېشى و تاريخى كېلىپ چىقىشى نى بۇ محله لرده ارتباط بېرسك بۇله دى(بارقىن، ۱۳۹۲: ۲۹). افغانستان اۆزبېكلار اتنىكى نىنگ شكللەنېشى و تاريخى كېلىپ چىقىشى باشلەنېشده اېسكى بىلىمدانلر و تحقىقچى لار دن بىرى چىن تحقىقچى سى دىر كه اۇلر تانىشگن: تۇرك اۇلوس لرنىنگ مهم و اساسى باشلەنېشىنى «هيونگ-نو»(Hiong-nu)لر تشكيل بېرەدى. «هيونگ-نو»لر يا «هون»(Hun)لر تۇرك اوروغ لرنىنگ اېنگ اۇلوسىدن بىرى سنلەدى. بۇ اوروغ لرنىنگ رومى و هندى بىلىمدانلر هم شۇ آنگه مشخص قىلگن دىر، و كۆپ مدت دن بۇيان چىنى لار، دېمك مىلاد مسيح دن ايلگرى سكىزىنچى و تۇقىزىنچى عصرلرده (ايگى يريم مىنگ يىل بۇگون دن ايلگرى) «هيونگ-نو» لار نى «هيون-نو»(Hion-nu) آتى گه و اۇندن ايلگرى «هيون-يو»(Hion-yu) آتى گه معلوم و معين دىر(گروسه، ۱۳۵۳: ۵۶-۵۷).

شۇندهى «سوماتەسىن»(Suma-Ta-Sin) چىنى بىلىمدان نىنگ يازىشىچە، مىلاد دن ايلگرى اۇچىنچى عصر نىنگ ايكىنچى يريمىده «هيونگ-نو»لر بىرگە ليك و متحد نيروى بۇلىب كه اۇلرگه «چان-يو»(Chan-yu) ديگن كىشى باشلىك (رهبرى) قىلەدى. اۇلر نىنگ تۇرغون تىرىكچىلىك قىلەدىگن منطقه لرى اورخون عليا(Urkhun)ده ايكن دىر، دېمك شۇ تاغ يۇرتى ده قراقروم تۇزەتیب پايتختى تىلە دى.

«هیونگ-نو» سۆز نینگ معنی سی صحراچی (صحرانورد) و دللهچی (بیابان نورد) اولوسی دن دیر. (ابسکی یونان بیلیمدانى) هرودت بۇ گوشت بیوچی و سوت ایچووچی و آت ییمووچی اوروغلر نینگ «سیس» یاساکائیه، دېگن و رومی لر هم «هون» دېب مسمی قیلگن دیر. بنی اعمام نینگ ایتیشیچه؛ بۇ اوروغلر «هون» و «لان» دېگن دیر که اروپاگه قره ب بارگن و ییموچیلیگه شهرت قازانگن دیر. اولر نینگ قالگنلری بۇگۇن گه هم ییمووچی (سواری) دیله دی. اولر نینگ باتورلیگی، شهامت لیگی، یوتوق لیگی و فاتح لیگ لری برچه ییرلرگه شهرت تاپگن دیر (بارقین، ۱۳۹۲: ۱۴). اوشبو بیلیمدان نینگ نظریه سیگه کوره؛ «هنو» لر توران زمین ییمووچی لردن ایکنلیگی سیر دریا یاسیجون نینگ تیمورقازیق (شمالی) دشت لریگه یشیدی و اولر نینگ یانیگه یوقاری قسمتی ده تاتار اوروغی هم یشه گن ایکنلر (بارقین، ۱۳۹۲: ۱۵).

معلوم بولیشیچه، تورك لر برچه سی اوی گه اولتورمس ایدیلر، بلکه ایریم بولوم لری اولوغ کبنت (شهر) لرنی اساسی نینگ قویب، تیریکچیلیک قیلگن ایکن. و فقط یاز (تابستان) موسومی ده ییلاق لر گه قره ب بارر ایکن. بۇ عنعنات و رسم و رواج لر افغانستان نینگ ایریم تورك اولوس لر نینگ اورته سیده جمله دن: سرپل، فاریاب، تخار، قندوز و شیرغان ولایت لریده هنوز هم بار دیر؛ مثلاً: سرپل ولاتی ده کویپنچه خلق لر یاز موسومی گه باغ و ییلاق (یورت) ییرلرده کوچیب باریب یشیدی، و کوز موسومی نینگ اورته لریده قیته دن کبنت یا شهرگه کوچیب کپله دیر (بارقین، ۱۳۹۲: ۱۷). هر حالده، بیز بۇ کوچمنچیلیک نی ماوراءالنهر و افغانستان ده تعقیب قیله میز و اولر نی تورك اتنیکی نینگ شکلله نیشی و تاریخی کپلیب چیقشی نی بۇ محله لر ده ارتباط بپرسک بوله دی (بارقین، ۱۳۹۲: ۲۹).

باشقه اوروغلردن بیر یفتلی لر بولگن، اولر کوشانی لر دن کپین بۇ مملکت ده کپلگن و کوشانی لرنینگ حاکمیتی نی اورته دن آلیب کبیب و اوز امپراطورلیک لرنینگ اساسینی قویدیلر. کویپنچه تاریخی منبع لرده یفتلی لر یا «هفتالیت» (Hiftalit) لرنی «هون» جمعی دپلگن، و اولر تورك و مغول اوروغیدن یاد بوله دی (گروسه، ۱۳۵۳: ۱۳۷). دستلبیکده «کپن شان» (kin-Shan) نینگ باشلله نیشی آلتای ده ایکن او یپردن ماوراءالنهر و بکتريا (بۇگۇنگی افغانستان) گه قره ب کپلگنلر. اولر نینگ آتی نی بیزانسی بیلیمدانلر «هفتالیت» و عرب بیلیمدانلر مثلاً: طبری «هیاطله» (Hiyatala) دېب یاد قیلگن دیر (بابر، ۱۳۸۷: ۶۲۷-۶۳۱). و گردیزی دانشمند «هیتالان» (Hitalan) دېب ذکر قیلگن دیر (گردیزی، ۱۳۶۳: ۸۴). اسلام بیلیمدانلری او لرنی تورك اولوسیدن دېب توران لریگه منسوب قیلگنلر. خوارزمی نینگ ایتیشیچه: هیطل بخارالیک لر تیل لریگه کوچلی (قوی) آدمنی ایته دیر هیاطله اولوسی تخارستان شهریگه بار ایکن و تورك و خلیج قوم لر اولردن قالگن دیر (بیزدانی، ۱۳۷۲: ۳۵).

تۈركى دايرة المعارفى ده يفتلى لرنينگ تۈرك اۋرۇغى دن ديگن، كه اصلیده يفتلى «اتل» ديگن، يفتلى «اتل» تۈركى ده ييموۋچى معنى سيگه ذكر بۇلگن دير، و اتیلا «هون» اۋلۇس لرنينگ فرماندهسى ييموۋچى كيشى ايكن دير. غربى دانشمندر هم يفتلى لرنينگ تۈرك ليگينى تايد قیلگن دير. هياطله اۋلۇسى هندوكش دن كېلگن، هندوكش نينگ جنوبى ده و شرق طرف ده هندوستان گچه يېتیشيب كېلیب اۋ يېرگه اۋز دولتى نينگ قۇردیلر. بۇ اۋلۇس نينگ اينگ قدرتلى شاهسى اخسنور ديگن كشى بۇلگن ميلادى (۴۶۰) يیل ایلگریدن تا بېشینچی عصر نينگ باشلریگچه دېمك یریم عصر حكومت قیلگنلر و ايران شاهسى فیروز شاه ساسانى نينگ مقابلیده اۋرۇش باشلهدى، اۋ نينگ قۇشونى گه غلبه قیلیب قتیغ شكست بېردى، شاهنى تۇتیب آلدی' كېين او پول بېریب اۋزینى قۇتقز دیردى. بیراق ميلادى (۴۸۰) نچى ییلده قیتهدن ايران شاهسى افغانستان گه یۇریش قیلدى و بۇ مرته اخسنور و اسطهسى بیلن اۋلدیریلدى. يفتلى لر حكومتى تا ميلادى (۵۶۶) نچى ییلگه چه دوام قیلگن دير. اخسنور سۇزى تۈركى دير " آق + شنور. [آق+سنقور-آسنقور] سۇزلریدن ترکیب تاپگن (یزدانى، ۱۳۷۲: ۳۴). يفتلى لرنينگ اۋرۇغ لریدن بېرى شهرتلى اۋرۇغى «زاۋلى» دير كه غزنین ایالتیده یشب شۇ «زابل» و «زابلستان» آتیگه تانیلگن دیر (غبار، ۱۳۵۳: ۵۴). هر حال ده يفتلى لر اۋرۇغى تۈرك اۋرۇغى دن سنلیب حاضرگى افغانستان مملكتی ده كېلیب، كوشانى لر دولتى نينگ اۋرته دن آلیب كېتیب، و كته امپراطورلیگنى وجودگه آلیب كېلدیلر، اۋلر اۋز دولتى نينگ سرحدلرینی كوشانى لردن كۈره گینگه یتیردى (غفوروف، ۱۳۸۲: ۲۸۷).

عزیز اوقوۋچیلر آدیگه شۇندهی بیر فکر كېلسه ممكن، نیمه اوچون تۈرك اۋرۇغ لرنينگ تاریخ گه موجودلیگی آمو دریا و بكتريا یا باختران دیر دېمك افغانستان نينگ شمالی ده كوشانى لردن كېين باشلنگن دېسه؟ عكسینچه متوجه بۇلسك بۇلرنينگ كېلیب چیقیشی اۋلردن ایلگری دیر یۇقاریده ذكر قیلدیك. وامبرى نينگ ایتیشیچه؛ تۈرك اۋرۇغى نى كېلیب چیقیشی آمو دریانينگ قیرغاغ لریده، و بۇگۇنگى افغانستان و هندوستان ده بارلیگی تۇغریسیده یازهدى: بۇ تۇغریده بیلیشى میز بۇكه میلاددن ایلگر (۷۰۰) ییل تۈرك لر آمو دریانينگ قرغاغی ده و اېسكى ايران و تۇران چیت (سرحدى) لریدن تاهندچیتی گچه یېتیشگن اېدیلر (وامبرى، ۱۳۸۰: ۴۳-۴۴). مرحوم غبارنينگ ایتیشیچه: تۈرك لرنينگ كېلیشنى افغانستان گه میلادى آلتینچی عصر ده و اول هم «تېگن شاهى» دولتى نينگ تاسیسی دن كېين ذگر قیلگن دیر (غبار، ۱۳۵۳/۵۶-۵۸). تۈرك لر اۋرته آسیا و افغانستان ده مهم تاریخی رویداد لر بیلن، خاقانى غربى تۈرك لر یاتوكیو (Tu-Kiue) لر دولتى نينگ شكللەنیشیدن اۋرته گه كېلگن دير. بیلیمدانلر غربى تۈرك لر یاتوكیولرنى اېسكى

«هیون-نو» لرنینگ اولادلریدن دیگن دیر، و اولر میلادی آلتینچی عصر نی باشلریده آلتای منطقه سیده یشهب فولادی سازلیک قیله دیرلر ایکن.

شؤندهی چینی بیلیمدان هیوان تسانگ (Hivan-Tsang) میلادی (۶۳۰) نچی بیله اؤبیردن اؤتگن ایکن دیر، بؤ مطلب نی تأکیدقیله دی که توکیولر بکتریاده یفتلی لر نینگ حاکمیتی نی بئیریب، اولر تخارستان نینگ ایگی مرکزی (قندوز و بلخ) نی اؤز قؤولینی آستیگه آلیب و اولر نینگ دولتی نی «تېگن شاهان» دېب یاد قیلدیلر. بارتولد نینگ نظریه سیگه کؤره، تۆرک خان لری بؤ قرنده اؤرته آسیا نی برجه بیرلرینی اؤز قؤولی نینگ تگیده آلیب کهلگن ایکن. ایتیش بؤ که، غربی تۆرکلر (توکیوهای غربی) خاقانلیگی اؤرته آسیا نینگ شمال شرقیده، کؤپینچه تۆرک اؤروغ لرنینگ ماوراءالنهر و افغانستان گه کهلپب شکلله نشی گه یول آچدیلر. توکیولر یا تېگن شاهان دولتی نینگ پایتختی تخارستان ایدی، بؤلر افغانستانده همده اؤرته آسیا ده ساسانی لر نینگ و کبینه عرب لر نینگ مقابیلیگه تۆختب اؤروشیب، و بؤ یورت دن دفاع قیلدیلر. حتی عرب لر هم غربی تۆرکلرنینگ شاه سینی «سولو» (Sulu) دېب یاد قیلگن، اؤلرنینگ مقابلی ده تۆختب کؤپ مقاومت قیلگنلر، شؤ نینگ اؤچون بؤلر نی «ابو مزاحم» دېب لقب بېردیلر.

یاکوبوفسکی روسی بیلیمدان نینگ ایتیشیجه، تۆرلی تۆرک اؤروغ لرنینگ کهلشی عاملی و بیرلشیش (جابجا) لری، تۆرک امپراطورلیگی دیر، بؤ امپراطورلیک لر جمله دن: غزنوی لر، سلجوقی لر، خوارزمشاهی لر، تیموری لر، شیبانی لر، و باشقه لر بؤ منطقه لده کهلشیرینی دوام بېرگن دیلر. شؤندهی سلطان محمود غزنوی نینگ پیئیده بؤیۆک تۆرک اولوس لردن بیرى اؤغوز اولوسی دیر، که بؤلر آمو دریا نینگ شمال و جنوبی ده تیریکچیلیک نی اؤزلریگه اختیار قیلگن لر، و شؤندهی بیله میزکه، اؤلر کبینه بیر بیرگه بؤلیب بؤیۆک سلجوقی لر دولتی نینگ شکلله نیشی گه یؤتؤقلندی و اؤلر اؤز حکومتی نی خراسان، ایران، عراق و کیچیک آسیا گچه کهنگه یتیریب حکومت قیلدیلر.

«تۆرک» سؤزی کؤچلی، باتؤر و اؤروشچن دېب معنی قیلگن، و شؤندهی تۆرکلر اؤروشچن خلق لردن ایکن. بؤ آنگه شهرتلندی (بارقین، ۱۳۹۲: ۳۷-۴۰). ایریم بیلیمدانلر نینگ ایتیشیجه تۆرک سؤزی اؤز کلاسه سی دېب معنی قیلگن دیر، دېمک اؤروش لر ده کلاسه سینی باشیگه قویب اؤروشگیچ ایدیلر شؤ نینگ اؤچون بؤ آنگه مسمی بؤلگن دیر (یزدانی، ۱۳۷۲: ۳۶).

بیلیمدانلر اؤز بېکلرنینگ اتنیکی شکلله نیشی نی اؤچته قؤبیده گی گروه لرگه بؤلگن دیر:

۱- سارت لر، ۲- ماوراءالنهر تۆرکلری، ۳- کؤچمنچی و دلله چی اؤزبکلر.

۱- بىرىنچى گروھ سارت لار گروھسى دىر، بۇ گروھلارنى يېتىم(برده) آلووچى دىدىلەر، كە اېسكى ایللار(سغدى لار خووارمى لار)، قىرلىق وچىگىل اۋرۇغ لار دىر، ملېت شىكلى گە شىكلنىپ وجود گە كېلدىلەر. بۇ گروھلار نىنگ اۋرتەسىدە گى یشووچى لار نى بىر قىسمى شېھر یشووچى لار دىن بۇلىپ، اۋرۇغ لار اۋرتە سىدە قانلىق(خونى) مناسبات لار اۋرتە گە كېلىپ، اۋلار سېكىن- سېكىن ضعیف بۇلىپ، اۋرتە دن كېتىگن دىر. بۇ اتنىك لار نىنگ مىلادى اۋن آلتىنچى عصر گچە عموماً تۈرك دىگن دىر. اۋن آلتىنچى عصر دن كېيىن هم ايرىم لار شېھر لار گە تىرىكچىلىك قىلە دىلەر، بۇلار نى «سارت» ياد قىلگن دىر. «سارت» سۆز نىنگ بىرىنچى مرته مىلادى اۋن آلتىنچى عصر دە يوسىف خاص حاجب نىنگ «قۇتدغو بىلىك» اثرىدە قۇللىنتىرىلگن دىر. اصلى دە بۇ سۆز سانسىكرىت تىلىدن آلىنگن دىر كە باش كاروان چىلىك، ساتووچىلىك و كېنت(شېھر) چىلىك تۇشۇنچە و مفھوم لارىگە قۇللىنتىرىگن دىر. محمود كاشغرى هم اۋز دىوان الغات التورك) اثرىدە سارت سۆزىنى ساتووچىلىك تۇشۇنچە سىگە قۇللەگن دىر. و شۇندەى سارت سۆزى عموم صورته خووارمى لار و سغدى لارىكە تۈرك بۇلىپ یشەگن و يېرلەر منطقه لارىگە اطلاق بۇلە دى. عرب لار! برچە ماوراءالنهر مسلمان لارنى «سارت» دىگن ايدى. شۇ قىسم، مغول لار هم برچە خووارمى خلق لار نى «سارت» دېب ياد قىلگن دىر. و شىبىانى لار برچە ماوراءالنهر دە یشاووچى تۈرك لار نى «سارت» دېگن لار. هر حالده «سارت» لار بىرىنچى گروھ دىر كە اۋزبېك اتنىكى نى شىكللەنتىرەدى و بۇ اولوس لار يېردار بۇلىپ یشەگن دىر كە بۇلار: سغدى لار، خووارمى لار و تاجىك لارىكە تىللىرى تۈرك بۇلگن دىر اۋزىگە آلەدى.

۲- ماوراءالنهر گروھسى تۈرك لار دىر، بۇ گروھ اۋزبېك ملېتى نىنگ شىكللەنتىروچى اتنىكى نى ماوراءالنهر تۈرك لار دېب ياد قىلە دىلەر. بۇ اۋرۇغ لار جملە دن: برلاس، مغول، كلته تار، كىنە گس، چىناز، تۈرك و باياوت لارنى اۋزىگە آلە دى كە اساساً ماوراءالنهر و افغانستان نىنگ شىمالى دە يېرلشگن دىر.

۳- كۆچمىنچى و دللەچى گروھسى اۋزبېكلەر دىر، اۋزبېك لار نىنگ اتنىكى نى؛ كۆچمىنچى اۋزبېك لار شىكللەنتىرەدى كە بولر شىبىانى خان بىلن ماوراءالنهر و خراسان(افغانستان) گە كېلدىلەر. بۇ گروھلار اۋزبېك اتنىك لار نىنگ جودە هم كۆپراق قلىدىلەر.

ل.و.اوشانىن روسى بىلمدان نىنگ عقىدەسىگە كۆرە، اۋزبېك ملېتى نىنگ گروھسى «ماوراءالنهر اتنىكى» دىر. اۋ نىنگ تىلى قىرلىق و چىگىل لهجه لار نىنگ اىچىگە كىرگن اىكن، و آرزاق عربى و فارسى سۆز لارىدن هم اۋزىگە آلگن. و اۋلارنىنگ اتنىكى دە فرهنگ و تىرىكچىلىگى دە شۇلار نىنگ اېكىنچىلىك عكس اېتىرىلگن.

اۆزبېكل نینگ اۋرۇغ و قبيله لرینی بۇلیشی گه بیلیمدانلر بیر واحد نی ذکر قیلمه گن. شۇنده ی اۆزبېكل نینگ اۋرۇغ و قبيله لرینی خانیکوف(۹۴)، خورشکین(۹۲) و لوگوفیت(۱۰۲) قبيله دېب ذکر قیلگن دیلر. بیراق بیلیمدانلر کۆپینچه، دکتور ذکی ولید توغان و دوکتور محمدیعقوب واحدی جوزجانی (۹۲) قبيله رقیمی نی کۇنگن دیر. اۆزبېكل نینگ قبيله لرینی حرمتلی دوکتور واحدی شۇنده ی فهرست قیلگن دیر:

مینگ، یۆز، قیریق، اۇنگ، اۇن گیجیت، جلایر، ساری، خطای، قچاق، نایمان، چقماق، اۋرماق، تۇداق، بستان، سمرجیق، قلماق(قلموق)، قارلوق، ارلات، قته غن(قطغن)، ارغون، برلاس، بوتیای، کینه گس، کیلاجی، بویۇراک، اۋیراک، قیات، قونغر(قونغیرات)، قانغلی، اۋز، جۇلاجی، جۇسلاجی، قچی، اۋرتاچی، فولادچی، جیوت(جیوت)، جیت، هل جوت (چیل جیوت)، بویازت (بوی ماووت)، ایماوت(اوی ماووت)، کرائیت، باغان، انغیت، تنغیت، منغیت، مرکت، برقوت، مَسَد، کیات اوکلان، آلچین، قاری، غریب، شبرغان، قیشلیق، تۇرکمان، دورمان، قاین، تام، رمدان، میتن، اویشون، بوسه، حافظ، قیرغیز، تاتار، باجر، سلدوز، قیلوای، ووجر، جورات، بودای، اۋغلان، اغر(آغیر)، کورلاوت، کور، چین بای، مهدی، چیلکش، اۋغور، نیکوز، قراساس، بۇشلوب، یابو، تارغل، قهات، شوران، شیرین، تمه، بهرین، کرای و سختیان.

کیره ک دیر که اشاره قیلسک، دکتور واحدی بیلن و دکتور ولید توغان نینگ فهرست لرینی اۋرته سیده تۇرلی فرقلر بار ایکن. شۇنده ی دوکتور ولید توغان فهرستی گه (۳۷) اۋرۇغ یا قبيله ذکر قیلگن دیر، بیراق شۇ اۋرۇغ یا قبيله یکه دوکتور ولید نینگ فهرستی گه بار دیر، دوکتور واحدی نینگ فهرستی گه یوق دیر و شۇ تعداد اۋرۇغ یا قبيله دوکتور واحدی نینگ فهرستی گه بار، ولی دوکتور ولید توغان نینگ فهرستی گه کۆرینمهدی.

خانیکوف نینگ یازیشیچه، میلادی اۋن تۇقیزینچی عصر نینگ ایکینجی یریمی ده (۲۸) اۋرۇغ اۆزبېک اۋرۇغ لریدن افغانستان نینگ شمالی قسمت لریده تیریکچیلیک قیلهدیلر ایکن. بۇلر نینگ آت لری: نایمان، قته غن، قۇشچی، قوره مه، مینگ، ساری، برلاس، قرق، قولتورات، منغیت، قییات، تیمور، بیرکه، توبالی، قچاق، ارغون، قوتر، توگول، یۆز، جلایر، اۋترچی، مغول، تۇغل، ساری باش و باشقه لر.

حاضرده، افغانستان اۆزبېکلر نینگ اۋرته سیده، خصوصاً شهرده یشووی اۆزبېکلر نینگ اۋرۇغی نی مناسباتی و تېگیشلیک لری بیر-بیر لریدن اۋرته دنکېتگن دیر و اۋلر بیلمه یدیکه قیسی اۋرۇغ یا قبيله گه تېگیشلی دیر. مگر ایریم منطقه لرده، کۆپینچه قیشلاق لر و تاغلیک (کوهستانی) یپر لرگه جمله دن: بدخشان، تخار، قندوز، بغلان، بلخ، فاریاب، سرپل، و سمنگان ولایت لری نینگ قیشلاق و قیشلاق لریده اۋرۇغ و قبيله آتیگه هنوز هم مشخص یاد بۇلهدی.

خودى يازووچى نينگ قۇلىگە كۆرە، بدخشان ولايتى دە، خصوصاً ارگو، جرم، جرم، كشم، درايم، فيض آباد ... منطقه لريده حال حاضرده اوروغ لريگە تيريكچيلىك قيله ديلر، بۇ اوزغلر: برلاس، ارلات، حافظ، كينه گس، قونغيرات، چيگل، ارغون، ختاي، تارغل (تارغان)، چونگ (مغول)، اويغور، و قيرغيزلر دير. و تخار ولايتى ده كۆپينچە قرق و قتهغن اۆزبېك لرى تيريكچيلىك قيله ديلر.

مىلادى اۋن تۇرتينچى عصر نى باشلريده، تۇرك-مغول قبيله لرى دشت قچاق نينگ شرقى قسمت لريگە كۆچمنچى شكلى گە تيريكچيلىك قىلگن لر، اۋلر «اۆزبېك» لر ياد بۇلەدى. اۋندن كېين مىلادى (۱۳۴۱-۱۳۱۲) نچى يىلريده اۆزبېك خان نينگ قشون لرى، مىلادى (۱۳۶۷-۱۳۸۵) نچى يىلريده تۇقتاميش خان نينگ اوردولرى و باشقه خان لر نينگ اوردولر نينگ آلتين اردو (اردوى طلايى) و سېكن - سېكن بو اوروغ لر يا قبيله لر نينگ برچه سىنى «اۆزبېك» لر آتيگە مسمى قىلگن لر. مىلادى اۋن بېشينيچى عصر دن برچه شرقى تۇرك و تۇركى اۋلوس لر نينگ «اۆزبېك» اۋلوسى ديديلر (يارقين، ۱۳۹۲: ۴۱-۵۱).

"اۆزبېك تىلى و ادبياتى تاريخى" نينگ مۇلفى نينگ يازيشيچە، مىلادى ۱۳-۱۴ نچى عصرلر ده اۆزبېك آلتين اردو (اردوى طلايى) خانى نينگ فرمانى بىلن تۇركى (قچاق) اوروغ لر نينگ خانىنى كه دشت قچاق گە يشه ديديلر، اۋلر نينگ "جوجى اۋلوسى" اېمس، بلكه «اۆزبېك اۋلوسى» دېب ياد قىلگن دير. شۇ تاريخ دن كېين قچاق دشتيده گى برچه يشووچى لردى «اۆزبېك» دېب ذكر قىلگن (ملله يف، ۱۳۷۲: ۲۶-۲۷). اميرعلى شير نوايى خمسه سى نينگ (سدسكندر) اثر يده «اۆزبېك» سۆزى نى اۋلوس ياقبيله دېب قۇللنتيرگن دير (نوايى، ۱۳۶۹: ۴۱).

يانا يۇزمينگ اۆزبېك مغول بيرلاضم يۇز ايليک مينگ اول سارى قلماق هم

و

يانا منگغيت اۆزبېك بيله يانداشيب ايگى زلفديک يۇزلارى چيرماشيب

كۇموش ديك ياروق بارچه نينگ كوهه سى باش اۋزره دو بولغالارى چركسى

الار يانيدا ماوراءالنهر ايلىسى ايگى رود اراسيداغى شهر ايلي

امير عليشير نوايى و ظهيرالدين محمد بابر تۇرلى اثرلريده اۋزلىرىنى «تۇرك» و تىل لرىنى «تۇركى» ديگن دير. نوايى نينگ ايتيشيچە:

اگر بير قوم، يا يۇز، يوقسه مينگ دور معين تۇرك اۋلوسى خود مينينگ دور

ظهيرالدين محمد بابر شاه اۋز "بابرنامه" اثر يده محمدخان شيبانى نينگ ايل و قشونىنى «اۆزبېك» ديگن دير. شۇندهى محمدصالح اۋز «شيبانى نامه» اثر يده «اۆزبېك» سۆزىنى اۋروغ و قبيله دېب قۇللنتيرگن دير.

هرحالده، اوزبېك سۆزىنى معنا قىلگنلر: «اوزبېك» (خودش بېك)، «اوزبېگه - بېك» (به خودش- بېك)، «مستقل- بېك» (اوزبېگ مستقل) دېب مختلف منبع لردە قوللنتيرگن دير (ملله يف، ۱۳۷۲: ۲۹). ظهيرالدين محمد بابر شاه هندوستانده گى اميرلريدن بيرى نظام خان ايدى، اوندن نافرمانلىك قىلدى، بۇ قطعەنى يازيب اۇنگە يۇباردى: (باير، ۱۹۹۵: ۴۷۹).

با تۇرك ستيزه مكن اى ميرى بيانه چالاكى و مردانگى تۇرك عيان است
گرزود نيايى و نصيحت نكنى گوش آنجاكه عيان است چه حاجت به بيان است
(باير، ۱۳۸۷: ۷۰).

حاضر هم كويينچه افغانستان نينگ شماليده گى كېكسه اوزبېك لر اوزىنى «تۇرك» و تىللىرىنى «تۇركى» ديديلر، هندوكش جنوبى نينگ يشاووچى لرى افغانستان نينگ شمالى نى «تۇركستان» دىگن لر. بايد ايتسك، امان الله خان نينگ پادشاه ليگى نى آخريگچه افغانستان نينگ شمالى نى رسمى تۇركستان دېيىلماقده. شۇنده مى ملافيض محمد كاتب نينگ "سراج التواريخ" اثریده بۇ منطقه لرنى «تۇركستان جنوبى»، «تۇركستان صغیر» و «تۇركستان» دېب اته یدی (ملا فيض محمد، ۱۳۳۳: ۹، ۱۶، ۲۶).

ملكى نظام نامه ده هجرى (۱۳۰۲) نچى يىلده بۇ منطقه امان الله خان پيتيده «تۇركستان» ياد بولگن. قىزقرلى مساله بۇنده دير شو پيتده، نيچه مدتگچه "افغانستان، خراسان و تۇركستان" ياد بۇلدى، نيچه مدت دن كېين «خراسان» سۆزى حذف بۇلدى «افغانستان و تۇركستان» شگلى گه قاله دى كېينراق «تۇركستان» سۆزى هم حذف بۇلدى «افغانستان» آتى گه مسمى بۇليب تا بۇگۇنگچه قالب كېلگن (ناصرى داورى، ۱۳۷۹: ۱۹۳-۱۹۵).

اوزبېك تىلى نينگ تريكچىلىگ تكامللهشى و انكشافى سياسى و اقتصادى ميلادى (۵-۱۱) عصرلرده، طبقه بندلىك ساحهسى اېسكى تۇركى تىلى «قپچاق دشت لرى» و «بىتى سوو» ده وجودگه كېلگن (يارقین، ۱۳۹۲: ۵۴). قپچاق دشتى، روسيه نينگ جنوبى ده قپچاق ايللىرى نينگ اۆلكهسى ياد بۇله دى. قپچاق تۇرك اۆلوسى نينگ آتى دير، كه شو آتكه روسيه نينگ جنوبى ده واقع بۇلگن، قزاقستان نينگ مركزى و غربى، قفقاز نينگ شمالى ده بۇلگن تيريكچىلىك قيله ديلر ايكن؛ قپچاق ياد بۇله دى (يارقین، ۱۳۸۶: ۷۰۹). اوزبېك لر قايماق و قپچاق اۇرۇغ لريگه تېگيشلى بۇليب و كېين اۇن تۇرتينچى عصرده آلتين اوردو (دوره طلايى) رهبرى اوزبېك خان اميرى اسلام دىنى نى كۇندى (قبول) اوز اۇرۇغى نى باشقه اۇرۇغ لردن بۇليب (تقيسيم) اوزبېك آتيگه ياد قىلدى. اۇن بېشينيچى عصرده اوزبېك لر بيرگه بۇليب باشقه اۇرۇغ يا قيبه لرنى اوزيگه مطيع قىليب اورال ساحلى دن اوتيب جنوب طرف جونله ليش گه باشلگن، بۇلر جيحون نينگ آخريگه چغتايى لر بيلن بيرگه بۇليب مستقل اۇرۇغ نينگ شكلله نتيردى و هر اۇرۇغ (قرغيز و قزاق)

و باشقىلارغا بۇلارنى اۆرتەسىدە يىشەگن ايدى سېكىنسىپكىن بىرگە بۇلىپ بۇيۇك بىر كۆچگە(قوت) گە ايله نه دىلر (عثمانى، ۱۳۸۸: ۱۷۶-۱۷۷). اۆرخون-بېنىسى كىتەبەسى يىنگى تىل ايدىگە اېسكى تۇركى تىلى نىنگ بۇلىمى دن «بېتى سوو» ده وجودگە كېلگن. بۇ يىنگى تىلدە، اۆغوزلر، چىگلر، شورلر، اۆبغورلر و باشقى تۇركلر بىگە «بېتى سوو» ده يىشەگن بۇ تىل لرعايله سىگە كىرە دى. شۇ پىت دە محمود كاشغر؛ چىگل تىلىنى تۇركلر نىنگ عمومى تىلى امو دريادن تاجىن نىنگ چىت لر بىگچە تۇرك اؤلوس لرىنى اۆرتەسىدە مېم اۋرنى بار دىگن. شۇندى 'حاضرگى اۆزبېك تىلى اېسكى تۇركى تىل دن جودە فرقى دىر. حاضرگى اۆزبېك تىلدە كۆپىنچە اېسكى تۇركى سۆزلر كۆرىنمەيدى، ولى اۆلر نىنگ اۆرنىگە كۆپىنچە يىنگى سۆزلر فارسى و درى، عربى، روسى باشقى تىل لر دن كىرگن . بۇ مسئله اۆزبېك لرنىنگ شىكللەنىشى دن؛ خصوصاً تارىخى مناسبتلر و پىوندلر سىياسى، اقتصادى و فرهنگى سۆزلاوچى لرىگە تېگىشلى. شۇندە تۇركى-اۆزبېكى و فارسى-درى تىللر، يقىن و اوزاق تارىخى مناسبتلر ايكى تىل نىنگ سۆزلاوچى لرىنى اۆرتەسىدە بار، كۆپىنچە سۆزلر بىر-بىرىنى اىچىگە كىرىتىلگن و بۇگۈنگچە ايكلەسىنى اىچى دە مختلف شىكل لردە قالگن دىر، ايشلە تىلدە دى.

شوكبى، ماوراءالنهر و افغانستانده عربلر كېلىپ اسلام دىنى نى اؤلوس لرگە كۆندىرگىدىن كېين، عرب تىلى باشقى تىل لرگە خصوصاً تۇركى تىل لرنىنگ اۋستى گە دىنى و علمى تاثيرىنى قۇيىپ و حاكم تىل سنلدى. نتيجه ده عربى تىل نىنگ سۆزلر بۇ منطقه تىل لرىنى اىچىگە كىرىتلىپ و بۇگۈن گە قدر بۇ تىل لرنى عربى سۆزسىزى بىلن فكر قىلىشى ناممکن دىر(بارقىن، ۱۳۹۲: ۵۶-۵۴).

تۇرك لرنىنگ اتنىكى اۆزگىرىش لر و تحولاتىدە گى مېم نكتە بۇ كه تارىخ جريانىدە گروهى اۆزگىرىش لر، فرهنگ و تىل دە بۇلىپ كېلىپ دىر. اۆلر نىنگ اتنىكى شىكللەنىشى و نقل و انتقال لرى تارىخى جۇنە لىشلر گە كۆرستە دى كه، بۇ حركتلر نىنگ جۇنە لىشىدە اصلى اؤلوسلر ايرىم منطقه لردە جايلىشگن دىلر. (بۇلر: سغدىلر، خوارزمىلر، و كۆپىنچە تاجىكلر، مغوللر، عربلر، بلوچلر، و باشقىلر تىل جهتدن تۇرك بۇلگن (گروسه، ۱۳۵۳: ۱۴۶). هكذا تۇرك يعنى تيمورىلر وگورگانىلر(بابرىلر) پىتى دن يا اۋندىن ايلگرى: كابل، هرات، غزنى، هلمند، پروان، كاپىسا، و بغلان منطقه لرىدە تىرىكچىلىك قىلە دىلر اىكن، بۇلر سېكس _ سېكس بۇ اؤلوسلر بىگە بۇ منطقه لردە تىرىكچىلىك قىلە دىلر، اۆزگە تىللر بىنى تاثير اۋستىگە قالىپ، تۇركى آنە تىلىنى يۇفانگنلر. بۇگۈنگە قدر اۆلر تىل جهتدن تاجىك يا پشتون بۇلىپ و فقط تۇرك اتى اۆلر گە قالگن.

تۈرك اۋرۇغ لرى جملەدن: خلىج لرى، غزنوى لرى و ظهیرالدین محمدبابر شاه و اۋغیل لرینی پیتی دن یا اۋندین ایلگری هندوستان ده كۈچگن ایکندی لرى، اۋلر اۋز اۋز آنه تیل لرینی عموماً یۇقاتیب شکل و شمایللى اۋزگرگن بۇلیب. ایریم بیلیمدانلر ایتیشچه افغانستان نینگ هزاره اۋلوس لرینی ساخت و صورت و چهره سینی، روسوم عادات و تیل جهتدن تۈرك-مغول دیگن و ایریم لرینی تۈرك و تاجیک اۋلوسیدن قۇشمه بۇلگن دېب سۇز یۇرتە دېلر. بیراق هر حالت ده، تۈرك عنصرینی اۋلرگه كۆره دېلر.

روسیه انقلابى دن كېین اۋرتە آسیا جمهوریتی نینگ یشاۋوچى مسلمان لرى تۇرلى اۋرۇغ لرى جملە دن: اۋزبېك، تاجیک، قزاق، قیرغیز، تورکمن و باشقه لرى افغانستان گه قره ب مهاجر بۇلدىلر. بۇلر عموم صورت ده افغانستان نینگ شمالى (تۈركستان جنوبى) ده، كابل قیشلاق و شهرلریده و آزاغى هم هلمند ولایتی نینگ چخانسورى یېرىده جبرى یۇبارتیریب تیریکچیلیگه هدايت بۇله دېلر. بۇ مهاجر گروه لرى افغانستان اۋلوس لرینینگ تۇرلى تیریکچیلیگ لریده فرهنگى و اقتصادى جهتدن خصوصاً تجارت، هنر، ادبیات، قول صنعت لرى، اپکین چیلیک کبنگیش لرینی ایجاد قیلدىلر. شۇندە، افشار تۈرك لرى كابل و هراتده یشەیدیلر تۈرك تیلی لهجه سیده حاضرهم سوزلیدیلر. قیزیلباش تۈرك لرى كۈپینچه: كابل، هرات، مزارشریف، قندهار، غزنى، و باشقه یېرلرده تیریکچیلیک قیله دېلر. ایریم تاریخى منبع لرى نینگ اشاره سیگه كۆره كۈپینچه بۇ اۋرۇغ لرى تیمورى لرى و صفوى لرى پیتیدن یا اۋندن ایلگری افغانستان ده یېرلشگن دېر. اۋلر نینگ تیلی فارسى-درى بۇلیب قالگن دېر. ایماق تۈرك لرى نینگ اۋلۇغ بۇلیمى فارسى-درى تیلیگه سۇزلیدیلر اۋلر اساساً افغانستان نینگ شمالى و شمال غربى منطقه لریده تیریکچیلیک قیله دېلر. اۋلر نینگ شغل لرى عموم صورتده ایکینجیلیک و چارواچیلیک دېلر. افغانستان نینگ تۈرك لرى اۋزمذهبى جهتدن عموم صورتده سنى دېر و فقط گینه افشارى لرى و قیزیلباش گروه لرى شیعه بۇلگن. تۈرك اۋرۇغ لرى باشقه اۋرۇغ لرى بیلن تاجیک لرى و پشتون لرى بیلن خویشلیک و تاقینمه مناسبت لرى بار دېر. بیراق هزاره لرى بیلن مذهبى اختلاف لرى اوچون خویشلیک لرى كۈپ آز كۆرینه دى. حقیقت ده تۈركى سلاله سى بۇلردن عبارت: كوشانى لرى، یفتلى لرى، تېگین شاهى لرى، قرخانى لرى، غزنوى لرى، سلجوقى لرى، خوارزمشاهى لرى، مملکان مصر، اتابکان، تیمورى لرى، هندخلجى لرى، عثمانى لرى، گۇرگانى لرى (بابریان)، شیبانى لرى، هشترخانى لرى، و باشقه لرى نیچه سده لرى دوامیده هر قیسى لرى اۋز نوبتیگه حکمرانلیک قیلیشگه باشلە دېلر. بۇلر اۋز اۋز فۇلى نینگ تگیده گى یېرلرگه حکمرانلیک قیلر ایدی، اۋ جملەدن بۇگونگى افغانستان یمیزگه، فرهنگ و تمدن گه بیتیشیب کبنگه یشیگه بیتکیز دېلر. شۇندە، ایسکیدن تاحالیگه چه تۈرك لرى نینگ ایسكى یۇکسک روشى نى تۇرلى دانشمندرلر و تحقیقچى لرى واقعیت لرینی كۆریب قیتە قیتە تاکید قیلگن. اگر

واقعيەت و انصاف بيلن قرەلسە، تۈرك لرنينگ قىلگن خدمت لرى شرقى فرهنگى و اقتصادى تىكاملشتيريش لرى نسبتاً اۈرۈش لريدن كۈرە كۈپراق دير.

حاضرگى كۈندە، اۈزبېك لر و برچە تۈرك اۈرۈغ لرى افغانستان نينگ اېنگ مھم و اساسى اھالى سىنى شكللەنتيرە ديلر. شۈندەى اۈلر انيق و رسمى احصائيه نفوس سناقى تۈغريسيدە تۈزك بۈلېشىگە كۈرە اۈچينچى مليت افغانستانە سنلە دى. تاهليگچە ايريم منبع لردە افغانستان نينگ اۈرۈغ لرى نينگ احصائيه سناق لرينى ارائيه قىلىپ كېلگن دير، برچە مليت لر حكومت لر اۈزگرېشى بيلن نفوس سناقى ارائيه بۈلېپ كېلگن دير. بۈلردن بيرى افغانستان تۈرك لرى عموم صورتە دە شمال، شمال شرق و شمال غربليک منطقه لريدە يشەيديلر، اۈلر: بدخشان، تخار، قندوز، بغلان، سمنگان، بلخ، جوزجان، سرپل، فارياب، باغيس، هرات و كابل ولايت لريدە تيريكچىليک قىلەديلر. شۈندەى بير تعداد لرى هلمند، قندهارى، چاردرة غوربند، بگرام، پنجشير، پروان، كاپيسا، غزنى ولايت لريدە و باميان ولايتى نينگ ايريم منطقه لريدە تيريكچىليک قىلە ديلر. چونكە افغانستان دە ايريم شرايطلر و بعضاً كمچىكيك بۈلېشى اۈچون تۈرك لر اۈز اۈنە تىلىگە اۈقىشىدن محروم قالگن ديلر. اۈلر مجبور بۈلگن باشقە اۈزگە تىللر بيلن، يان باسب اۈتسەلر. آزاغى اېسكى سنتى مکتب لردە اۈزليک يا شخصى صفتيگە اۈقىشىنى اۈنە تىليگە اۈقىديلر. شۈندەى، مطبوعات، راديو و تلويزيون لردە ايريم سياسى لر ساريدن محروميت گە قرار تاپگن اېكن. نيچە تاريخ دواميدە فقط كېينگى اېكى يا اۈچ دەه گە نسبى اۈقىش ابتدائى مکتبە اۈز اۈنە تىليگە، يۈكسك اۈقوو و زراتيدە تىل و ادبيات رشته سىگە، مطبوعات، راديو و تلويزيون دە وجودگە كېلگن، ياش لريكە ينگى تازه ياش بۈلگن دير، قنچە اۈرۈش لر، بلالر و ستم لردى تيريكچىليک ساحە سيدة اۈتكزگندن كېين بۈلر ايشلرينى صفردن باشلە گنلر. شۈندەى افغانستان تۈرك لرى نينگ تۈغريسيدە اۈزاق اۈتگن پيت لردن بۈيان ايتيب كېلديک نيچە تاريخ معاصره ياهم برچە اجتماعى، اقتصادى، فرهنگى، سياسى و نظامى اۈزگرېش لردە، بۈ سرزمين دە بيربىرلرى بيلن كته سهم و نقش لرى بارليگى موجود دير. شۈندەى، اۈلر نينگ نقش لرى و مبارزه لرى ميلادى اۈن سيكيزينچى و اۈن تۈقىزينچى عصر لردە يۈرېشچيلردى مقابيليدە، بيرينچى و ايكينچى جنبش مشروطيت، عزيزكشوريميز تاريخيدە ثبت بۈلېپ كېلگن دير. و بۈ بۈلېم لر اۈزى بيرينچى پژوهش و مطالعه نينگ كېنگە ييشى و تىكاملشتيريشىنى ايجاب قىلە دى (يارقېن، ۱۳۹۲ / ۶۱ - ۶۸).

نتیجه

عزیز اولکه میزده تورلی اؤرغلر و اولوسلردن بیرى هم تۆرك اولوسى بولگن' جمله دن: اؤزبېك لر، تركمن لر، قيرغيزلر، اؤيغورلر، قزاق لر، افشارلر، ايماكلر، قيزيلباش لر وباشقه لردن سنله دى. اؤلر بؤ اولكه ده اؤتگن زمانلردن بؤيان تيريكچيلىك قيله ديلر. اؤلر بؤ اولكه ده اؤزيگه اتاقلى و تۇرلى تاريخى، فرهنگى، اقتصادى جهتدن اؤزاق پيت لردن بؤيان تيريكچيلىك قيله ديلر. افغانستان و ماوراءالنهرده اؤزبېك اولوسى نينگ اتنيكى شكلله نيشى وتاريخى ايلديز لرى اؤزاق دورلردن بيرى بويوك مساله گه ايله نيب كېلماقده. بيزگه كيرهك دير كه تۆرك لر نينگ شاخچه و اتنيكى شكلله نيش لرينى اؤزاق دن-اؤزاق تاريخى نيگزلرى باتۇرلىك و قهرمان ليكلر بيلن كېلگن دير جستجو قيله ميز.

اېسكى چينى تحقيقاتى لر نينگ تانيشتيريشگه كۆره؛ تۆرك اولوس لر نينگ اساسى و باشلە نيشى نى بؤيوك «هيونگ-نو» (Hiong-nu) لى لر اولوس لر تشكيل بېره دى. «هيونگ-نو» لر يا «هون» (Hun) لر تۆرك اؤرۇغ لرنينگ مهم باشى يا رئيسيدن دير. بؤ اؤرۇغ لرنى رومى و هندى دانشمندر هم شو اؤيگه مشخص قىلگن ايكن، و كؤپ مدتدن بؤيان چنى لر ميلاد مسيح دن ايلگرى سكينينچى و تۇقيزينچى سدلرده (ايككى يريم مينگ ييل بؤگون دن ايلگرى) «هيونگ-نو» لرنى «هيون-نو» (Hion-nu) آتى گه و اؤندن ايلگرى «هيون-يو» (Hion-yu) آتى گه معلوم و مشخص قىلگن ايكن دير.

«هيونگ-نو» سوز نينگ معنى سى صحراچى (صحرانورد) و دلله چى (بيابان نورد) اولوسيدن دير. بؤ اؤرۇغ لر نينگ گوشت ييوچى و سوت ايچووچى و ات ييمووچى لر نى (اېسكى يونان دانشمندی) هرودت «سيس» ياساكائيه، و رومى لر هم «هون» دېب ايتگن دير. بنى اعمام نينگ ايتيشچه، بؤ اؤرۇغ لر «هون» و «لان» ايكن دير كه اروپا گه قره ب بارگن و ييموچيلىگه شهرت قازانگن و بؤلر دېك اؤخششى (مانند) يۇق دير.

اؤزبېك تىلى نينگ تيريكچيلىگ تكامللە نيشى و انكشافى سياسى و اقتصادى ميلادى (۵-۱۱) عصر لرده، طبقه بندلىك ساحه سى اېسكى تۆركى تىلى «قپچاق دشت لرى» و «بېتى سوو» ده وجودگه كېلگن دير. قپچاق دشتى، روسيه نينگ جنوبيده كه قپچاق ايل لرى نينگ اولكه سى يادبؤله دى. قپچاق تۆرك ايلي نينگ آتى دير، كه شو آنكه روسيه نينگ جنوبيده واقع بولگن، قزاقستان نينگ مركزى و غربى، قفقاز نينگ شمالى ده ايكن تيريكچيلىك قيله ديلر ايكن؛ قپچاق دېب اته يدى. اؤزبېك لر قايماق و قپچاق اؤرۇغ لريگه تېگيشلى بوليب و كېينچه اؤن تورتينچى عصر ده آلتين اوردو (دوره طلايى) رهبرى اؤزبېك خان اميرى اسلام دينى نى كؤندى (قبول) سؤنگ اؤز اؤرۇغى نى باشقه اؤرۇغ لردن بؤلش (تقسيم) اوچون اؤزبېك آتىگه يادقيلدى. اؤن

بېشینچی عصرده اۆزبېك لر بېرگه بۆلیب باشقه اۋرۇغ یا قبیلەلر نی اۆزىگه مطیع قیلیب اورال ساحلى دن اۆتیب جنوب طرفگه حرکت گه باشلەگن، بۆلر جیحون نینگ آخريگه چغتایى لر بیلن بېرگه بۆلیب مستقل اۋرۇغ نینگ شكللەنتیردی و هر اۋرۇغ (قرغیز و قزاق) و باشقهلر هم بۆلر اۋرته سیده يشەگن ایدی. سېکن - سېکن بېرگه بۆلیب بېر اۋلۇغ كۆچىگه كېر دېلر. محمدخان شیبانى چنگیزخان و اۋزى اون بېشینچی قرنده اۆزبېك اۋلوسى نینگ رهبرى صفتیده ماوراءالنهر ده كېلدى.

روسیه انقلابیدن كېین اۋرته آسیاجمهوریتی نینگ یشاووچی مسلمانلری مختلف اۋرۇغلر جملەدن: اۆزبېك، تاجیک، قزاق، قیرغیز، تورکمن و باشقهلر افغانستان گه قره ب مهاجر بۆلدىلر. بۆلر عموم صورتده افغانستان نینگ شمالی (تورکستان جنوبی) ده، کابل قیشلاق لری و شهرلریده و آزارغی هم هلمند ولایتی نینگ چخانصور بېرلریده جبری یۇباریلدی تیریکچیلیک قیلدىلر. بۇ مهاجر گروهلر افغانستان اۋلوسلرینىگ مختلف تیریکچیلیگ لریده فرهنگى و اقتصادى جهتدن خصوصاً تجارت، هنر، ادبیات، قول صنعتلری، ایکن چیلیک كېنگە یشلرینی ایجاد قیلدىلر. شۇندە، افشاری تۇرک لریگه کابل و هراتده يشەيدیلر تۇرک تیلی لهجه سیگه هنوز هم قالگن دېر. قیزیلباش تۇرک لر كۆپینچه: کابل، هرات، مزارشریف، قندهار، غزنی، و باشقه بېرلرگه تیریکچیلیک قیله دېلر. ایریم تاریخی منبعلر نینگ اشاره سیگه كۆره كۆپینچه بۇ اۋرۇغلر تیموریلر و صفوی لر پیتیدن یا اۋندن ایلگری افغانستان ده بېرلشگن. اۋلر نینگ تیلی فارسى - درى دېر. ایماق تۇرک لر نینگ اۋلۇغ بۆلیمی فارسى-درى تیلیگه سۆزلى دېلر و اۋلر اساساً افغانستان نینگ شمالی و شمال غربی منطقهلریده تیریکچیلیک قیله دېلر. اۋلر نینگ عموم شغل لری ایکنچیلیک و چارواچیلیک دېر.

آلینگن منبعلر

- بابر، ظهیرالدین. (۱۹۹۵م). بابرنامه. توکیو-جاپان.
- بابر، ظهیرالدین محمد. (۱۳۸۷). دیوان بابر. بامقدمه و تعلیقات شفیقه، یارقین، کابل: وزارت اطلاعات و فرهنگ
- حبیبی، عبدالحی. (۱۳۸۲). جغرافیایی تاریخی افغانستان. بنگاه انتشارات میوند، کتابخانه سبا، چاپ سوم، پشاور.
- عثمانی، عصمت الله. (۱۳۸۸). مشخصات نژادی ترکمنها و ازبکها. کابل: انتشارات فرهنگ.
- غبار، غلام محمد. (۱۳۵۳). افغانستان در مسیر تاریخ. کابل: نشرات محسنی
- غفوروف، بابە جان، (۱۳۸۲) تاجیکان. کابل: پوهنتون. کاتب، ملافیض محمد. (۱۳۳۳). سراج التواریخ. جلد اول، کابل. ناشر دارالسلطنه
- گردیزی، ابوسعید عبدالحی. (۱۳۶۳). زین الاخبار. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ گروه، رنه. (۱۳۵۳). امپراطوری صحرانوردان. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی

- م. ن. ملله یف. (۱۳۷۲). تاریخ ادبیات اوزبکی. ترجمه برهان الدین نامق شهرانی، ۳ جلد، پشاور.
- ناصری داودی، عبدلامجید. (۱۳۷۹). زمینه و پیشینه جنبش اصلاحی در افغانستان. قم. موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)
- نوایی، امیرعلیشیر. (۱۳۶۹). خمسه (سدسکدر). عبدالغفار بیانی اهتمامی بیلن، کابل. افغانستان جمهوری علملر اکادمی سی نینگ نشری
- وامبری، آرمینوس. (۱۳۸۰). تاریخ بخارا. تهران: نشر سروش
- بارقین، محمدحلیم. (۱۳۹۲). برگهای از تاریخ اوزبیکان افغانستان: خراسان
- بارقین، شفیقه؛ بارقین، محمدحلیم. (۱۳۸۶). فرهنگ ازبکی به فارسی. تهران. سخن.
- یزدانی، حسین علی. (حاج کاظم). (۱۳۷۲). پژوهش در تاریخ هزاره ها. جلد اول، قم: محمد امین شریفی